

PRIKAZI

Willy Bosveld

**THE AGEING OF FERTILITY IN EUROPE
(A Comparative Demographic-Analytic Study)
PDOD Publications, Amsterdam, 1996, pp. 285**

Doktorska disertacija *The Ageing of Fertility in Europe* predstavlja deo naučnog projekta "Demografska analiza životnih istorija, sa naglaskom na posleratne kohorte", AME Centra (Amsterdam Study Centre for the Metropolitan Environment), Univerziteta u Amsterdamu.

Glavni cilj studije je da se prikaže kako se kroz vreme pomerala starosna granica ulaska u materinstvo i kako se ta promena odrazila na rađanje ostale dece, tj. kumulativni fertilitet. Pojačan trend rađanja u starijim godinama, kao i povećanje broja žena bez dece, usmerili su težište analize na promene u fertilitetu žena starih trideset i više godina. U knjizi je takođe dato poređenje trendova fertiliteta u nekim evropskim zemljama. Treba napomenuti da su proučavane zemlje izabrane po sledećim kriterijumima: sva četiri evropska regiona (zapadni, severni, južni i istočni) je trebalo obuhvatiti, a u okviru njih su birane zemlje sa velikim varijacijama u promenama fertiliteta. Izabrane zemlje Zapadne Evrope su Holandija, kao zemlja sa velikim udelom kasnog rađanja prvog deteta, Zapadna Nemačka, sa neznatnim učešćem rađanja u poznim godinama fertilnog perioda, ali velikim učešćem žena koje nikad nisu rađale. Zatim, Belgija i Francuska, koje se, uslovno govoreći, nalaze između gore navedenih zemalja. Za Severnu Evropu su uzete Švedska i Norveška, skandinavske zemlje koje se smatraju "predvodnicama" novih demografskih trendova. Za region Južne Evrope izabrane su Italija i Portugalija. Italija važi za zemlju u kojoj su demografske promene kasno počele, ali se veoma brzo razvijaju, što se ogleda u velikoj koncentraciji

rađanja u poznijim reproduktivnim godinama žene, i naglom porastu prosečne starosti žene pri rođenju prvog deteta. Za razliku od Italije, u Portugaliji je reproduktivno ponašanje mnogo tradicionalnije. Izabrane zemlje za region Istočne Evrope su Mađarska i Čehoslovačka, jer predstavljaju suprotnost u poređenju sa ostalim evropskim zemljama. To se najviše ogleda u velikoj koncentraciji rađanja prvog deteta između 20 i 25 godina starosti žene, kao i nevelikom doprinosu rađanju u starijim godinama. Međutim, autor naglašava da su podaci bili raspoloživi samo do 1990. godine, tj. pre burnih političkih i ekonomskih promena u ovim zemljama.

U skladu sa ciljem studije, autor je postavio sledeća istraživačka pitanja:

1. Na koji način se društveni kontekst reproduktivnog ponašanja menjao tokom poslednjih decenija u proučavanim evropskim zemljama?
2. Kako se menjao reproduktivni model kod kohorti žena rođenih posle 1940. godine, i kako su se te promene odrazile na rađanje u starijim godinama?
3. Kakav je uticaj promena u kohortnom fertilitetu na fertilitet proučavan transverzalnim metodom i kako će se to odraziti na reproduktivno ponašanje, naročito žena u tridesetim i starijim godinama života?
4. Da li je moguće odrediti mesto proučavanih zemalja u procesu "modernizacije" reproduktivnog ponašanja - kada je reč o društvenom kontekstu (pitanje 1) i promenama u fertilitetu (pitanja 2 i 3)? Postoje li sličnosti ili razlike u trendovima fertiliteta, ili je kod posmatranih zemalja prisutan isti trend, ali su faze njegovog razvoja različite?

U studiji je korišćena analiza životnih istorija, uz pomoć tablica fertiliteta. Prednosti ovog metoda su da se kohorte mogu pratiti kroz vreme, moguća je detaljna analiza rezultata, kao i posmatranje tempa promena. Jedan od najčešće korišćenih pokazatelja tablica fertiliteta je verovatnoća dobijanja (sledećeg) deteta (u daljem tekstu VDD), što je omogućilo da se preciznije izvrše poređenja različitih kohorti, perioda i zemalja.

Da bi odgovorio na prvo istraživačko pitanje (*na koji način se društveni kontekst reproduktivnog ponašanja menjao tokom poslednjih decenija u*

izabranim evropskim zemljama), autor je analizirao neke determinante fertiliteta na makro nivou.

Evropu su poslednjih decenija zahvatile značajne društvene promene, što je dovelo do promena sistema vrednosti individua. Međutim, bez obzira što su te promene zahvatile čitav kontinent, njihov tempo i intenzitet kretanja od "pre-modernih" do "post-modernih" društava se razlikuje od zemlje do zemlje. Specifični uslovi koje stvara svaka zemlja direktno utiču na učestalost i vreme rađanja dece, a indirektno putem usklađivanja različitih ciljeva kojima pojedinac teži.

Varijable fertiliteta analizirane u ovom delu studije povezane su sa tri osnovne komponente modernizacije: *kulturnim, tehničkim i strukturnim* promenama. U kulturnu komponentu su uvršćene porodične vrednosti (npr. orijentacija ka porodičnom životu merena kroz brak, kohabitaciju i vanbračna rođenja, kao i nestabilnost tih zajednica). U drugu kategoriju su svrstani neki elementi tehničkih promena koje omogućavaju ženama da planiraju porodicu preko sredstava za kontracepciju i abortuse. Treću kategoriju predstavljaju elementi strukturnih promena koje se tiču samoostvarivanja žena kroz studiranje i zaposlenje. U ovu grupu su uključene i varijable u vezi sa državnim odlukama o eventualnom kombinovanju rada i materinstva.

Zemlje Severne Evrope, a naročito Švedska, su predvodnice u procesu "modernizacije". S obzirom da su vanbračne zajednice pravno priznate mnogo ranije nego u drugim zemljama, jedna od posledica je i niska stopa prvih brakova i veliki broj vanbračnih rođenja. Žene su u velikom procentu zaposlene, a roditelji imaju dobre mogućnosti da kombinuju posao i roditeljstvo - raspoloživost dnevne brige o deci, materinska i roditeljska odsustva su dozvoljena i u većini slučajeva plaćena, mogućnost "part-time" zaposlenja, što žene u velikoj meri počinju da koriste posle rođenja prvog deteta. Važno je naglasiti da je procenat žena sa visokim obrazovanjem, što direktno vodi odlaganju braka i roditeljstva, veoma visok kod ove grupe zemalja, naročito u Norveškoj, gde je u poslednje dve decenije došlo do naglog porasta.

Među zemljama Zapadne Evrope, iako ih je uveliko zahvatio proces modernizacije, postoje znatne razlike. U Holandiji je kohabitacija dosta

rasprostranjena kod mlađih žena (20-24 godine), dok je procenat vanbračnih rođenja mali. Žene se udaju u trudnoći ili neposredno pred začće, mada je krajem 1980-ih godina primećena tendencija povećanja perioda između sklapanja braka i rođenja prvog deteta. Stopa ekonomske aktivnosti žena u ovoj zemlji do sredine 1980-ih godina bila je dosta niska, kada dolazi do naglog porasta. Mora se naglasiti da veliki broj žena obavlja "part-time" poslove, a roditeljsko odsustvo je dozvoljeno samo u kombinaciji sa takvom vrstom zaposlenja. U ostalim posmatranim zemljama ovog regiona žene imaju mogućnost da na određeno vreme odsustvuju sa posla i imaju delimično plaćeno materinsko odsustvo.

U Belgiji su stope prve bračnosti još uvek visoke, žene se udaju i rađaju prvo dete sredinom treće decenije života, kada se uočava i trend povlačenja žena sa tržišta rada. Kohabitacija nije mnogo rasprostranjena, a vanbračna rođenja su skoncentrisana samo na mlađe godine starosti, ali je krajem 1980-ih primećeno njihovo znatno povećanje. Francuska ima niske stope prve bračnosti, dok su vanbračne zajednice manje popularne nego kod skandinavskih zemalja. Procenat žena sa visokim obrazovanjem je visok, a učešće žena na tržištu rada se u periodu 1965-1990. nije mnogo promenilo (47, odnosno 56%), što je slučaj još samo sa Zapadnom Nemačkom. U ovoj zemlji je i ekonomska aktivnost žena tokom reproduktivnog perioda na veoma visokom nivou.

U Južnoj Evropi promene u reproduktivnom ponašanju žena su se počele događati kasno u poređenju sa ostalim delovima Evrope. Međutim, te promene su veoma brze i burne, naročito u Italiji. Uporedo dolazi do naglog povećanja zaposlenosti i težnji ka visokom obrazovanju žena. Takođe, pogodnosti koje omogućavaju kombinaciju rada i roditeljstva su uvedene tek pošto je stopa ukupnog fertiliteta počela znatno da opada. Treba naglasiti da je tradicionalna klima očuvana kada su u pitanju razvodi, vanbračne zajednice i korišćenje modernih sredstava kontracepcije. Za Italiju je karakterističan i veoma nizak udeo vanbračnih rođenja, što kod Portugalije nije slučaj.

Određivanje mesta istočnih zemalja Evrope na skali "modernizacije" je veoma teško. Visoke stope ekonomske aktivnosti su posledica socijalističke vlasti, a "part-time" zaposlenje je vrlo retko. Materinska i roditeljska odsustva su moguća, iako samo delimično plaćena, a postoje

i pogodnosti u vezi sa dnevnim zbrinjavanjem dece. Sa druge strane, sklapanje braka i rađanje prvog deteta je i dalje tradicionalno (između 22. i 24. godine starosti), a kontrola rađanja se uglavnom viši kroz abortuse.

Da bi odgovorio na drugo istraživačko pitanje (*kako se menjao reproduktivni model, i kako su se te promene odrazile na rađanje u starijim godinama*), autor je izvršio kohortnu analizu reproduktivnog perioda žena rođenih posle 1940. godine. Opšti je zaključak da je u svim zemljama primetan trend odlaganja rađanja, ali autor naglašava činjenicu da je istovremeno sa ovom došlo i do promene u željenom broju dece.

Najblaže promene su zapažene kod Mađarske i Čehoslovačke, gde je odlaganje rađanja primetno tek kod kohorte žena rođenih 1960. godine. U obe zemlje je procenat žena bez dece mali - VDD za prvo dete je kod kohorti rođenih između 1940. i 1960. godine ostala gotovo ista. Međutim, dok je u Mađarskoj proporcija žena koje se odlučuju na drugo i treće dete veoma niska, u Čehoslovačkoj je njihov udeo znatno veći.

Kao što je poznato, među zemljama Zapadne Evrope razlike su velike. Belgija i Francuska ne pokazuju veliko odlaganje rađanja prvog deteta, iako je ono počelo sa kohortom rođenom 1947. (Belgija) i 1949. (Francuska). Opadanje VDD za prvo dete se smanjila jedino za 26 godina starosti. Tendencija odlaganja je primetna i kod rađanja drugog i trećeg deteta, a VDD za prvo dete je znatno viša kod Francuske. U obe zemlje mali broj žena se odlučuje da ne rodi nijedno dete. Holandija i Zapadna Nemačka pokazuju veoma uočljiv trend odlaganja rađanja, kako prvog, tako i viših redova rođenja. To je započeo sa kohortom rođenom 1944. (Holandija) i 1946. (Zapadna Nemačka). Međutim, u obe zemlje je došlo do kompenzacije rađanja u tridesetim godinama starosti, iako je, naročito u Zapadnoj Nemačkoj, veoma smanjen broj žena koje su se odlučivale na drugo i treće dete. U Holandiji je među mladim posmatranim kohortama došlo do blage rehabilitacije rađanja drugog i trećeg reda. Takođe, u ovim zemljama je veoma visok udeo žena koje nisu rađale.

Portugaliju i Italiju je takođe zahvatilo intenzivno odlaganje rađanja. Ono je kod rađanja prvog deteta počelo tek od kohorte rođene 1953, odnosno

1956. godine, a bilo je praćeno odlaganjem viših redova rođenja. Do sada je uočen samo trend kompenzacije rađanja prvog deteta, ali se mora naglasiti da su te žene još uvek u reproduktivnom periodu. Obe zemlje imaju relativno mali broj žena koje nisu rađale, kao i skroman udeo onih sa dvoje i troje dece.

U Norveškoj i Švedskoj se odlaganje rađanja prvo javilo. Počelo je sa kohortom rođenom 1945, odnosno 1946, čemu je sledilo i odlaganje viših redova rođenja. Za razliku od drugih zemalja, posle kohorte rođene 1960. godine dolazi do zaustavljanja trenda odlaganja. Kompenzacija rađanja u starijim godinama je bila veća nego u drugim posmatranim zemljama. U Norveškoj se dosta žena odlučivalo za drugo i treće dete, što važi za sve posmatrane kohorte. Rezultat je bio relativno nizak udeo žena bez dece, kao i relativno visok udeo žena sa dvoje dece. Međutim, u Švedskoj, bez obzira što je došlo do blage rehabilitacije trećerodenja, udeo žena koje nisu rađale može se porediti sa onim u Zapadnoj Nemačkoj i Holandiji.

Da bi dao odgovor na treće istraživačko pitanje (*kakav je uticaj promena u kohortnom fertilitetu na fertilitet proučavan transverzalnim metodom i kako će se to odraziti na reproduktivno ponašanje, naročito žena u tridesetim i starijim godinama života*), autor je izvršio poređenje reproduktivnog ponašanja tokom poslednjih nekoliko decenija, a naročitu pažnju je posvetio događajima u 1980-im godinama. U Švedskoj su se prvo mogli videti efekti odlaganja rađanja na stopu ukupnog fertiliteta. Zatim je sledio pad ove stope u Zapadnoj Nemačkoj i Holandiji, a tek onda u Belgiji, Francuskoj i Norveškoj. Iako se poslednje dve zemlje svrstavaju u grupu post-modernih zemalja, proces odlaganja se odvijao relativno polako. U zemljama Južne i Istočne Evrope odlaganje rađanja je otpočelo kasnije, a u Istočnoj Evropi to čak i nije ostavilo velike posledice na stopu ukupnog fertiliteta. Oko 1975. godine dolazi do blage kompenzacije rađanja u Severnoj i Zapadnoj Evropi, i to najviše u starosnoj grupi 25-29 godina (Belgija, Zapadna Nemačka i Francuska) i 30-35 godina (Holancija, Švedska i Norveška). U ostalim posmatranim zemljama tokom posmatranog perioda kompenzacija rađanja je bila daleko skromnija i otpočela je kasnije.

Tokom 1980-ih godina dolazi do velikih razlika u trendovima fertiliteta, kako u tempu, tako i intenzitetu promena. U većini zemalja je među mlađim ženama nastavljen trend opadanja rađanja, jedino je u Zapadnoj Nemačkoj, Švedskoj i Norveškoj u drugoj polovini 1980-ih došlo do blagog porasta. U ovim zemljama je i pre 1980. došlo do zaustavljanja opadanja rođenja trećeg i višeg reda, a sredinom 1980-ih i do zaustavljanja odlaganja rađanja. Takođe je u Norveškoj i Švedskoj proces kompenzacije rađanja bio u punom jeku, dok to nije bio slučaj sa Zapadnom Nemačkom. U Holandiji, Francuskoj i Belgiji do 1980. godine je jedino zaustavljeno opadanje rođenja trećeg i višeg reda. U Južnoj i Istočnoj Evropi su svi procesi nastavljeni u 1980-im godinama, s tim što je u istočnim zemljama njihov intenzitet bio slab.

Glavni zaključci studije, što bi ujedno bio i odgovor na četvrto istraživačko pitanje (*da li je moguće odrediti mesto proučavanih zemalja u procesu "modernizacije" reproduktivnog ponašanja, postoje li sličnosti ili razlike u trendovima fertiliteta, ili je kod posmatranih zemalja prisutan isti trend, ali su faze njegovog razvoja različite*), bili bi da se u svim zemljama dogodilo opadanje veličine porodice, što je bilo praćeno odlaganjem rađanja i povećanjem udela žena koje nisu radale. Te promene se uklapaju u koncept druge demografske tranzicije, gde proces individualizacije i samoostvarivanja ima centralno mesto, a uloga porodice gubi ulogu najznačajnijeg cilja u životu pojedinca. Takođe se može zaključiti da sve zemlje slede isti put menjanja reproduktivnih modela, međutim, usled razlike u intenzitetu i tempu promena, došlo je do bitnih razlika u trendovima fertiliteta.

Što se tiče kretanja fertiliteta do kraja veka, autor smatra da se u Zapadnoj Evropi ne može očekivati povećanje stope ukupnog fertiliteta kao u zemljama Severne Evrope. Razlog je i dalje primetan proces odlaganja rađanja, relativno jaka orijentacija ka porodičnom životu, uz nepostojanje adekvatnih mogućnosti za organizovanje rada i roditeljstva. U Italiji i Portugaliji se takođe ne može očekivati bitnija promena: kompenzacija naglog odlaganja rađanja je još uvek mala. Međutim, zemlje Istočne Evrope su početkom 1990-ih godina doživele krupne političke promene, što vodi ka smanjenju stope ukupnog fertiliteta i približavanju trendovima fertiliteta zemalja Zapadne i Severne Evrope.

Rezultati studije *Ageing of Fertility in Europe* doprinose boljem razumevanju promena fertiliteta. U studiji je, kroz detaljne analize i prezentaciju ilustrativnih tabela i grafikona, uspešno prikazan intenzitet promena u reproduktivnom ponašanju, kao i ukazano na sličnosti i razlike u trendovima fertiliteta odabranih evropskih zemalja. S obzirom da ovakve analize o fertilitetu po starosti i redu rođenja za mnoge proučavane zemlje ranije nisu rađene, ova publikacija predstavlja i važan izvor podataka, kao i osnovu za dalje proučavanje promena reproduktivnog ponašanja i detaljniju analizu njihovih uzroka.

Jelena Predojević

Goran Penev, Ljiljana Sekulić i Dragoljupka Cicović
PROJEKCIJE STANOVNIŠTVA SAVEZNE
REPUBLIKE JUGOSLAVIJE 1991-2021
POPULATION PROJECTIONS OF THE FEDERAL
REPUBLIC OF YUGOSLAVIA 1991-2021

Savezni zavod za statistiku i Centar za demografska istraživanja
Instituta društvenih nauka, Beograd, 1996, str. 311

U zemljama sa razvijenom statistikom uobičajeno je da se posle popisa stanovništva rade demografske projekcije. Do sada su u Jugoslaviji zvanične projekcije rađene posle popisa 1971. (za period 1970-2000) i 1981. (za period 1981-2011) godine. Publikacija pod naslovom *Projekcije stanovništva Savezne Republike Jugoslavije, 1991-2021* predstavlja nastavak aktivnosti u tom pogledu i rezultat je saradnje Saveznog zavoda za statistiku i Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka Univerziteta u Beogradu. Ove, treće po redu, "zvanične" projekcije stanovništva, odnose se na period 1991-2021. i date su za ukupno stanovništvo SR Jugoslavije, republika i pokrajina po starosti i polu, i po prvi put su štampane dvojezično (paralelno na srpskom i engleskom jeziku).